

Een Italiaan in den vreemde

De rol van Aeneas Silvius Piccolomini bij de verspreiding van het humanisme in Midden-Europa

Hanno Wijsman

Uit het golvend goud der graanvelden rijst een eiland van gele steen en rode dakpannen op. Zo nu en dan doorbreekt een korte tsjilp van een vogeltje de lome stilte van de siësta. Voor het overige volgt alles in de nauwe straatjes de voortgang van de streep zonlicht, die langzaam langs de noordrand van het plein voortschuift. De massieve gevel van het pauselijk paleis houdt het grootste gedeelte in de schaduw en uit de open deuren van de kerk zucht soms een vleugje koelte naar buiten.

Het lijkt of dit plein, met zijn paleis, zijn zuilengalerij en zijn brede kerkfaçade een poging doet om dit stille dorpje boven zijn agrarisch bestaan uit te lichten. Dit moet het ook zijn wat bouwheer paus Pius II met zijn geboortedorpje heeft willen doen, het boerendorpje Corsignano verheffen tot de pauselijke residentie Pienza. Hij heeft zijn project nooit geheel kunnen voltooien, maar wat er staat, is een duidelijk teken van zijn band met zijn geboortestreek.

'Normalmensch der Frührenaissance'

De mecenas Pius II zag op 18 oktober 1405 het levenslicht in Corsignano, dat toen viel onder het bewind van de stadstaat Siena. Hij stamde uit het geslacht Piccolomini, een oude maar verarmde Siense adellijke familie, en werd Aeneas Silvius gedoopt. Aan het eind van zijn leven probeerde hij, als paus Pius II, door zijn bouwactiviteiten weer wat voor zijn geboortestreek te doen. Maar het leeuwedeel van zijn leven heeft hij in den vreemde, benoorden de Alpen, in het Zuidduitse en Middeneuropese gebied gesleten, waarvan twaalf jaar aan het keizerlijk hof van Frederik III. Een Italiaan levend in een zelfgekozen verbanning waarover hij in brieven aan vrienden van tijd tot tijd bitter klaagde, zich vergelijkend met Ovidius aan de Zwarte Zee.

Vanwege dit verblijf aan het keizerlijk hof is zijn leven een interessant onderwerp van studie in het kader het doctoraalwerkcollege 'Renaissance en humanisme in Midden-Europa' dat in 1994/95 gegeven werd door prof. M.E.H.N. Mout. Italië had in de vijftiende eeuw een voorsprong genomen op de rest van Europa. Nieuwe ideeën, die nu onder de algemene noemer 'Renaissance' en 'humanisme' worden geschaard, verspreidden zich vanuit dit land over de rest van Europa. Het uitgangspunt voor het college was dat Midden-Europa tot de eerste gebieden buiten Italië behoorde waar deze ideeën wortel schoten. Geografische nabijheid en het feit dat de belangrijkste Alpenroute over de Brennerpas liep, speelden hierbij een rol. Wat precies de 'voedingsbodem' was voor het humanisme, op welke manier, via welke wegen

en bij welke groepen en personen deze nieuwe stroming binnendrong in Midden-Europa, was het thema van dit doctoraalwerkcollege.

Aeneas Silvius is een van de bekendste vijftiende-eeuwse Italiaanse humanisten. Jacob Burckhardt zegt over hem dat 'wenig andere dem Normalmenschen der Frührenaissance so nahe kommen'.¹ Het standaardwerk over Aeneas Silvius' leven en werken is, anderhalve eeuw na zijn verschijning, nog steeds *Aeneas Silvius de Piccolomini als Papst Pius II und sein Zeitalter* van Georg Voigt. Hij is het die Aeneas het epitheton 'Apostel des Humanismus in Deutschland' heeft gegeven.² Nadien zijn er nog wel artikelen en kortere detailstudies over Aeneas gepubliceerd, maar in geringe hoeveelheid.³ Bovendien stond hierin vooral een morele discussie over zijn karakter centraal.

In dit artikel zal ik de rol van de Italiaan Aeneas Silvius in het proces van verspreiding van het humanisme in Middeneuropese gebied nader beschouwen. Eerst zal ik nagaan in hoeverre en op welke manier Aeneas als representant van het humanisme kan worden gezien. Vervolgens worden de kanalen bekeken langs welke zijn ideeën in de Middeneuropese samenleving terecht kunnen zijn gekomen. Dat kunnen de sociale groepen zijn met wie Aeneas contacten onderhield (vorsten, hoge adel en prelaten) of instellingen waarmee hij in aanraking kwam (de universiteit, de kanselarij), maar ook is het mogelijk dat Aeneas via leerlingen of via de verspreiding van zijn werken invloed heeft kunnen uitoefenen. Het geheel wordt voorafgegaan door een korte biografie.

Levensloop van Aeneas Silvius

Aeneas kon, dankzij de financiële hulp van een oom, op zijn achttiende gaan studeren in Siena. Hij bleef er een jaar of zeven en studeerde recht, maar hield zich eigenlijk veel liever bezig met de nieuwe humanistische studies die hij daar leerde kennen. Hij las Cicero, Horatius, Livius, Vergilius en anderen. Siena was echter geen humanistisch centrum en daarom vertrok Aeneas in 1429 naar Florence. Daar kwam hij in contact met bekende humanisten als Poggio en Filelfo, die daar in die jaren onder andere Grieks doceerden. Aeneas is het Grieks echter nooit goed machtig geworden. Ook heeft hij zijn studiejaren nooit met een diploma of graad afgesloten.

Kennelijk had de jonge Aeneas al genoeg naam gemaakt als schrijver en redenaar om door een prelaat in dienst te worden genomen als secretaris. In 1431 vertrok hij met Domenico Capranica, bisschop van Fermo, naar het concilie van Basel. Deze mogelijkheid om zijn talenten en kennis in de praktijk te brengen, en ook wat van de wereld te zien, greep Aeneas met beide handen aan. De beslissing zou belangrijke gevolgen hebben voor de rest van zijn leven. Door bij een prelaat in dienst te gaan die gebrouilleerd was met de paus (die Capranica net de kardinaalshoed had geweigerd) en die op weg was naar het concilie in Basel, deed Aeneas de eerste stap op een weg die hem voor lange tijd in het anti-Romeinse kamp zou houden. Tijdens dit concilie zou de strijd weer oplaaien tussen conciliaristen en aanhangers van de paus.⁴

Aeneas bleef in Basel van 1431 tot 1442, maar was tussendoor vaak op reis was. Hij maakte deel uit van gezantschappen naar onder andere Avignon, de Bourgondische Nederlanden, Engeland, Schotland en het Duitse Rijk. Na Capranica diende hij nog vele andere bisschoppen en kardinalen. In zijn autobiografie, de *Commentarii*, die hij aan het eind van zijn leven heeft geschreven, probeerde Aeneas te benadrukken dat hij voortdurend gedaan had wat hem voor de Kerk het beste leek. Ook schreef hij dat in Basel zijn aanwezigheid van groot belang was geweest en dat hij er enkele voor de besluitvorming doorslaggevende speeches had gegeven.⁵

Voigt heeft dat sterk gerelativeerd door erop te wijzen dat Aeneas in de periode 1431-1437/38 (voordat het concilie definitief met Rome brak en de pauselijke aanhangers vertrokken) zowel onder paus-gezinden als onder concilie-gezinden diende. Aeneas was een ambitieuze man voor wie het er niet zo veel toe deed, wie hij diende. In Basel was hij toevallig bij de conciliaire partij terecht gekomen en hij probeerde daar naam te maken. Hij bleef in Basel na de definitieve breuk van het concilie met Rome en werd zelfs secretaris van de in 1439 door het concilie gekozen tegenpaus Felix V. Pas ná zijn ommezwaai naar de pauselijke partij in 1444 probeerde hij zich te excuseren. 'Ik was toen als een jonge vogel van de Siense universiteit weg-gevloden, ik kende noch de zeden van de Romeinse curie, noch het leven van paus Eugenius'.⁶ Maar na zes jaar werk voor bisschoppen en kardinalen op een concilie kan hij toch onmogelijk onwetend zijn geweest in kerkelijke aangelegenheden.

Op een van zijn vele reizen ontmoette Aeneas in 1442 op de rijksdag in Frankfurt de zojuist in Aken tot Duits koning gekozen Frederik III. Dit treffen resulteerde op 27 juli in de benoeming van Aeneas tot *Poeta Laureatus* en een aanbod om in de keizerlijke kanselarij te komen werken. Die kroning tot *Poeta* blijft een merkwaardig voorval. Voigt noemt het 'rätselhaft' en Alphons Lhotsky heeft het over 'eine gewisse Eitelkeit [...] doch auch eine gewisse Berechnung'⁷ die deze ceremonie zouden hebben bewerkstelligd. Waarschijnlijk hebben bisschop Silvester van Chiemsee en aartsbisschop Jakob van Trier, onder de indruk van Aeneas' talenten, een goed woordje voor hem gedaan, en had Frederik geen reden om te weigeren.

Enkele maanden later verliet hij Basel. In de daarop volgende dertien jaren was het keizerlijk hof zijn standplaats. Deze overstap van de tegenpaus naar de (neutrale!) keizer heeft Aeneas later in de *Commentarii* wel willen voorstellen als de eerste stap op zijn weg terug naar het 'rechte pad' van de paus in Rome. Het verhoogde tegelijkertijd natuurlijk ook zijn status en zijn mogelijkheden (een keizer is meer dan een tegenpaus). Tevens kunnen zijn opvattingen over het keizerschap een rol hebben gespeeld. De keizer was in zijn ogen de enige aardse macht met universele autoriteit, de enige die de politieke versnippering in Europa kon overwinnen.⁸

Al vrij snel klom Aeneas op van eenvoudig kanselarijlid tot belangrijk diplomaat. In deze periode (1442-1446) werkte hij zijn ideeën over het keizerschap uit, met name in twee werken, de *Pentalogus* (1443) en *De ortu et auctoritate imperii* (1446). Ook voltrok zich zijn bekering van conciliarist naar

trouw aanhanger van de paus in Rome. Parallel hieraan zette een op persoonlijk gebied belangrijke verandering in.⁹ In 1444 bestelde hij bij zijn vriend Johann Tuschek in Praag een Bijbel en verklaarde genoeg te hebben van zijn losbandige leven.¹⁰ Opmerkelijk is overigens dat hij in datzelfde jaar ook de (al snel zeer populaire) erotische novelle *Eurialus et Lucretia* schreef. In 1445 stond hij, als gezant van de keizer, voor paus Eugenius en leidde zijn boodschap in met een soort biecht over zijn conciliaire misstappen en een verzoek om vergiffenis. De paus verleende hem deze ook.¹¹

Vervolgens maakte Aeneas een snelle opmars in de kerkelijke hiërarchie. Al snel werd hij priester, en in 1447 benoemde paus Nicolaas V hem tot bisschop van Triëst. Aeneas stond in de jaren 1447-1450 aan de basis van belangrijke diplomatieke overeenkomsten als de verloving van Frederik III met Leonore van Portugal en Frederiks kroning tot keizer in Rome op 19 maart 1452. In 1450 werd Aeneas tot bisschop van Siena benoemd en in 1452 tot officieel afgezant van de paus in Bohemen, Moravië, Silezië en Hongarije. Toen in 1455 alweer een nieuwe paus de apostolische troon besteeg, Calixtus III, bleef Aeneas definitief in Rome als raadgever. In 1456 kreeg hij de kardinaalshoed en in 1458, na de dood van Calixtus werd Aeneas tot paus Pius II gekozen.

De pausnaam Pius die hij koos, droeg een typisch humanistische reminiscentie in zich; 'pius' is het epitheton van Aeneas in de *Aeneïd* van Vergilius. De humanist-paus bij uitstek zette zich, paradoxaal genoeg, vooral in voor een groot, middeleeuws aandoend ideaal, een kruistocht tegen de Turken.¹² Middenin de uitvoering van deze plannen, waarvoor hij bitter weinig medewerking kreeg van de Europese vorsten, stierf paus Pius II op 8 augustus 1464 in Ancona.

Aeneas Silvius als humanist

Over het 'humanisme' is veel geschreven en gezegd, maar een duidelijke definitie is niet gemakkelijk te geven. Sleutelwoorden zijn steeds: teruggrijpen op de Klassieke Oudheid, vernieuwd zelfbewustzijn (van individuen en van het 'vaderland'), voorliefde voor het concrete (de mens, de natuur), het op tekstkritische wijze terugzoeken van het klassieke Latijn. De interesse gaat uit naar grammatica, retorica, poëzie, geschiedenis en moraalfilosofie, ten koste van metafysica, natuurfilosofie, recht, wiskunde en theologie.¹³

Aeneas Silvius schreef in 1443 in een brief aan een vriend: 'Je weet wat ik met *studia humanitatis* bedoel; want met deze naam duiden de onzen de werken van redenaars en dichters aan, die bij de *Latini* wijdverbreid zijn, maar bij anderen voor het overgrote deel onbekend zijn gebleven.'¹⁴ Uit deze woorden blijkt Aeneas' persoonlijke opvatting van het humanisme. Hij was een buitenbeentje onder de Italiaanse humanisten, niet alleen vanwege zijn 23-jarig verblijf buiten Italië. Hij legde de nadruk op de retorica en de poëzie. Aeneas was geen filoloog, geen onderzoeker van de oudheid, niet iemand die de Europese bibliotheken nazocht op vergeten handschriften. Toen hij eens een belangrijk en nog onbekend handschrift van de *Getica* van Jordanus ontdekte,

schreef hij daaruit slechts enkele passages over en bekommerde zich verder niet om het uitwerken ervan.¹⁵ Aeneas' sterke kanten waren de welsprekendheid en de dichtkunst. Daarin bouwde hij zijn carrière op, en in verband daarmee ontwikkelde hij ook een geleerdenideaal: het onsystematische, veelzijdige, vrije genie, en niet de precieze, kritische filoloog.¹⁶ Deze *vita activa* gold als humanistisch ideaal, maar niet als het enige. We kunnen in zijn leven en werken dus bepaalde accenten binnen het algehele humanistische werkterrein constateren.¹⁷

Aeneas was behalve een in het spreken en schrijven begaafd man ook iemand die zichzelf graag op de voorgrond plaatste. Veel van zijn brieven bewerkte hij (lang na de schrijfdatum) om ze aan een veel breder publiek dan de geadresseerde te richten. Ook in zijn historisch-geografische werken is er een grote en (vaak overdreven) belangrijke rol voor hemzelf weggelegd.¹⁸ Dit geldt ook voor het eerste boek van zijn autobiografie, de *Commentarii*.¹⁹ Zijn carrière lijkt nog het meest op een aaneenschakeling van toevalligheden waarbij Aeneas overstapte van de ene naar de andere aanstelling wanneer die hem meer aanzien en promotiemogelijkheden bezorgde. Ook het feit dat hij in 1444 (juist het jaar van zijn 'bekering') zijn erotische liefdesnovelle schreef en in omloop bracht, kan men verklaren uit een zucht naar roem of erkenning. Aeneas' voorliefde voor de retorica en een zekere roemzucht hebben er zeker toe bijgedragen hij zijn opvattingen over het humanisme ook wilde uitdragen. Aeneas zag zich niet alleen als banneling, maar ook als 'zendeling' in Midden-Europa.²⁰

Vroeg humanisme in Midden-Europa

Onder Midden-Europa verstaat men gewoonlijk de Habsburgse landen in Oostenrijk, Bohemen, Slowakije, Hongarije en aangrenzende gebieden. Maar in het midden van de vijftiende eeuw tekenden deze zich nog niet zo duidelijk af. Hierdoor zou het geforceerd zijn om de regionale ontwikkelingen in de Oostenrijkse en Boheemse gebieden geheel los te zien van die in het Duitse Rijk als geheel. Aeneas Silvius' invloed had voornamelijk betrekking op datgene wat zich afspeelde aan en rond het keizerlijk hof, dat in Wenen en Wiener Neustadt zetelde.

Er is een controverse in de moderne literatuur over de mate waarin humanistisch gedachtegoed al voor Aeneas' verblijf was binnengedrongen in Midden-Europa. Deze discussie weerspiegelt zich in de terminologie. Onder 'Frühhumanismus' verstaan verschillende auteurs, onder wie K. Burdach (aan het begin van deze eeuw), de invloed van Italianen op het intellectuele leven aan het hof van Karel IV (keizer van 1346 tot 1378) in Praag. In 1350 was daar Cola di Rienzo werkzaam, en Karel ontmoette vier jaar later in Italië Petrarca, die de keizer probeerde over te halen zijn ideeën over het rijk en het keizerschap in de praktijk te brengen. Nu is er wel enige invloed van deze Italianen aan te wijzen in werken van enkele andere personen aan het hof, bijvoorbeeld de kanselier Johann von Neumarkt, maar deze is zeer gering geweest en niet blijvend. Bovendien waren aan het begin van de vijftiende

eeuw alle sporen ervan uitgewist door de Hussietenoorlogen. Deze bloedige oorlogen die tussen 1419 en 1438 in Bohemen en Moravië woedden, begonnen als religieuze opstand. Volgelingen van de door de kerk tot de brandstapel veroordeelde Johannes Hus vochten echter allengs meer vanwege politieke motieven zoals het weren van invloeden van de Duitse keizer en van de paus. De gevolgen voor het gebied waren desastreus.²¹

De meeste auteurs verstaan tegenwoordig dan ook onder 'Früh-humanismus' de intellectuele invloeden in het midden van de vijftiende eeuw. Voor de oudere invloeden werden al vanaf het eind van de vorige eeuw nieuwe namen bedacht: 'Auchhumanismus' (Hermann), 'Ersthumanismus' (Burger) en 'spätmittelalterliches Vorhumanismus' (Rupprich).²² Ook is men het er in de moderne literatuur over eens dat in de periode van 1350 tot 1440 in het gebied ten noorden van de Alpen zeer weinig humanistische invloeden uit Italië te constateren zijn. De betrekkingen werden echter allengs nauwer, door de handel of doordat Duitse studenten gingen studeren in Italië. In de vijftiende eeuw zorgden de twee grote concilies in Konstanz (1414-1418) en in Basel (1431-1449) ervoor dat vele Italiaanse intellectuelen langere tijd in het Duitse gebied verbleven. Ook Aeneas is daar zo terecht gekomen. In 1440 verhuisde de keizerlijke kanselarij van Praag naar Wenen en een kleine drie jaar later trad Aeneas daar in dienst.

Aeneas' invloed bij de adellijke elite

Er zijn drie Middeneuropese vorsten met wie Aeneas tijdens zijn verblijf persoonlijk contact heeft gehad of die hij via geschriften heeft proberen te beïnvloeden. Zijn 'broodheer' Frederik III, Prins Sigismund en Prins Ladislaus. Keizer Frederik III stond niet bekend als groot mecenas en wordt meestal afgeschilderd als een spaarzame (of zelfs gierige), besluiteloze, weinig op de voorgrond tredend vorst. Ook Aeneas was in verschillende brieven niet zo positief over hem. Hij noemde zijn geest *pene stupidum* (afgestompt), en klaagde erover dat het geen zin had om aan de keizer gedichten of boeken op te dragen, omdat hij ze toch niet las.²³

Toch heeft Aeneas geprobeerd zijn ideaal van de renaissance-vorst over te brengen op deze keizer, die hij persoonlijk goed kende. Vlak na zijn aankomst aan de kanselarij schreef hij de *Pentalogus*. In dit werk hield hij Frederik voorbeelden van Italiaanse vorstenhoven waar het humanisme bloeide voor en propageerde hij een samengaan van politiek, filosofie en poëzie. Vooral koning Alphons van Napels zou Aeneas zijn hele leven als 'ideaaltype' gebruiken om zijn ideeën uiteen te zetten. Aeneas' ideeën over het keizerschap als enige universele autoriteit hadden ook een humanistische kant. Ze riepen in feite om een herleven van de antieke keizersmacht. Aeneas noemde Frederik *Caesar* en duidde hem aan met *imperialis*, en zichzelf bijgevolg met *Poeta* en *secretaris imperialis*.²⁴ Frederik stond echter niet erg open voor deze humanistische idealen en was vooral tevreden met de secretaris/diplomaat die hem vele goede diensten bewees.²⁵ We zien dan ook dat zodra Aeneas onafhankelijker van Frederik kwam te staan (met name na zijn benoeming tot

kardinaal), hij in zijn werken steeds kritischer ten opzichte van de keizer werd.²⁶

Op vijf december 1443 schreef Aeneas een brief aan de toen vijftienjarige prins Sigismund, een volle neef van Frederik, die later graaf van Tirol zou worden. Daarin vroeg hij hem, na hem te hebben geprezen om zijn goede reputatie aan het hof en om zijn kennis van de Latijnse taal, toch vooral de studie van de literatuur niet te verwaarlozen. 'We moeten literatuur bestuderen omdat deze ons modellen verschaft waarnaar wij onze levens kunnen inrichten'.²⁷ Speciaal voor heersers en prinsen vond Aeneas het belangrijk deze voorbeelden grondig te kennen en na te volgen. Vervolgens somde hij een hele reeks, voornamelijk klassieke, auteurs op met daarbij gespecificeerd op welk gebied ze nuttig waren om te lezen (bijvoorbeeld Aristoteles voor economie en ethiek, de *Georgica* van Vergilius voor de landbouw, etc.).²⁸

Aeneas' goede raad blijkt echter nauwelijks opgevolgd te zijn. Sigismunds antwoord was het verzoek om een kant en klare, in bevallig Latijn gestelde liefdesbrief. Klaarblijkelijk had de jongen vooral een praktische kant van de zich voor hem interesserende literator gezien. Van diepgaande invloed blijkt weinig. Aeneas heeft, voor zover bekend, nooit meer met hem over zijn humanistische ideeën gecorrespondeerd, en bleek later teleurgesteld in hem. Als paus zou Aeneas nog enkele jaren in een strijd met hem verwickeld zijn over Bisschop Cusanus van Brixen in Zuid-Tirol. Er valt wel enige humanistische activiteit aan het hof van Sigismund in Innsbruck aan te wijzen. De belangrijkste vertegenwoordiger, Gregor Heimbürg, was echter fel anti-Aeneas Silvius. Bovendien lijkt het mecenaat meer uit te zijn gegaan van Sigismunds vrouw, Eleanor van Schotland.²⁹

Prins Ladislaus Posthumus was jonger dan Sigismund. Aeneas heeft hem zien opgroeien. Hij was de zoon van Albrecht V en erfgenaam voor de tronen van Bohemen en Hongarije. Zijn leraar en opvoeder Kaspar Wendel vroeg in 1450 aan Aeneas voor de toen elfjarige prins een opvoedingstraktaat te schrijven. Het is bekend geworden onder de titel *De Libererum Educatione*.³⁰ Het genre en ook de opzet waren niet nieuw, maar direct terug te voeren op klassieke (Quintilianus, pseudo-Plutarchus) en vroeg-christelijke (Basilius, Hiëronimus) voorbeelden. Het is een boek vol praktische wenken. Een groot deel gaat bijvoorbeeld over de lichamelijke opvoeding, hoewel die uiteindelijk slechts in dienst van de geest blijkt te staan. Adviezen worden gegeven over de meest uiteenlopende gebieden: over het goede (klassieke!) Latijnse taalgebruik, over het drinken van wijn (dient voor jongeren aangelengd te worden met water)³¹ en over literatuur. De les die de lezer eruit zou moeten leren, komt overeen met die uit de brief aan Sigismund. Het is een lofzang op de literatuur, die de basis is voor het leven, ook in zaken van zeer praktische aard. Onder goede literatuur worden heidense en christelijke klassieken verstaan.

Bij Ladislaus zelf valt helaas weinig resultaat van Aeneas' bemoeiingen te constateren, omdat de koning al op zeventienjarige leeftijd is overleden. Daarvoor was hij nog te veel een speelbal van allerlei machtige facties in Hongarije en Bohemen. De onbeantwoorde vraag blijft of hij, als hij langer

geleefd zou hebben, een humanistisch geïnspireerd mecenaat zou hebben gevoerd. De *Libererum Educatione* is echter, na het vertrek van Aeneas naar Italië, een eigen leven gaan leiden. Johann Hinderbach, die later nog ter sprake zal komen, gaf het op 16 mei 1466 aan keizerin Leonore ten behoeve van de opvoeding van de jonge Maximiliaan.³² Bovendien is bekend dat er in de vijftiende eeuw nog een aantal drukken van zijn vervaardigd.³³

Aeneas onderhield contacten met enkele hoge Duitse en Midden-Europese geestelijken. Zo werd hij bij Frederik III geïntroduceerd op voorspraak van onder anderen bisschop Silvester van Chiemsee. Deze laatste had oprechte bewondering voor Aeneas' mooie Latijn en zijn redenaarskunst, maar blijkens uitspraken van Aeneas zelf, interesseerde hij zich niet wezenlijk voor de humanistische studies.³⁴

Hetzelfde kan gezegd worden van enkele anderen. Aeneas had via brieven contact met kardinaal Dyonisius van Szechy (Gran), kardinaal Zbignev van Krakau, aartsbisschop Johann van Trier, en Johann Vitéz, bisschop van Nagy-Varad (Großwardstein). Noch uit de intellectuele activiteiten aan de hoven van deze prelaten, noch uit de inhoud van de overgeleverde brieven blijkt veel humanistische interesse. Johannes Eich, bisschop van Eichstätt, die Aeneas al had leren kennen in Basel, vormde een uitzondering. Aan zijn hof is wel iets van een humanistisch getint mecenaat te zien.³⁵ Van een andere prelaat van wie de interesse voor de humanistische studies bekend is, Peter van Schaumberg, bisschop van Augsburg, is onbekend of hij veel contact met Aeneas heeft gehad.

Wat de overige hoge adel betreft, lijkt met een kort citaat van Georg Voigt te kunnen worden volstaan: 'Daß Enea den reichen Adel Deutschlands jedem mäcenatischen Gedanken unzugänglich fand, darf uns nicht wundern, erschien ihm selbst aber um so fürchterlicher, da ihm der Vergleich mit dem tuscischen Adel nahe lag.'³⁶ De traditionele adel stond in geen enkel opzicht open voor deze nieuwlichterij en keek neer op Aeneas als buitenlander en 'eenvoudige klerk'.³⁷

De positie van de universiteit

Aeneas' contacten met de universitaire wereld verliepen via de Weense universiteit, omdat deze zich in de nabijheid van het hof bevond. Over contacten met andere universiteiten, zoals bijvoorbeeld Praag, wordt in de literatuur niet gerept. Aeneas wijdde in zijn *Beschrijving van de stad Wenen* enkele alinea's aan de universiteit.³⁸ Deze bekende tekst schreef Aeneas al aan het begin van zijn verblijf aan het keizerlijk hof en hij voegde hem later toe in de *Historia Austrialis*.³⁹ Hij was daarin uitermate ironisch over de Weense universiteit. Een groot deel van de tekst ging in op de recente en moeizame stichting van de universiteit en ridiculiseerde de docenten.⁴⁰ Aeneas noemde er overigens maar drie, van wie er één alleen preken zou hebben geschreven en de ander, Thomas Ebendorfer von Haselbach, al tweeëntwintig jaar over hetzelfde hoofdstuk van Jesaja college zou geven.

Von Haselbach verkeerde veel aan het keizerlijk hof. Aeneas kende hem bovendien al uit Basel. Uit de manier waarop hij hem als universitair docent omschreef, komt duidelijk zijn mening over de man naar voren. In brieven bleef de Italiaan altijd beleefd tegen Ebendorfer, maar ze waren elkaars tegenpolen. De Oostenrijker was zijn leven lang een trouwe conciliarist, koos de kant van Sigismund in de strijd om bisschop Cusanus en schreef een geschiedwerk in de typisch middeleeuwse traditie, vol fabels en legenden en met een zwart-wit beeld van de gebeurtenissen. Aeneas daarentegen wisselde van kant in de kerkelijke strijd en schreef een geschiedenis van Oostenrijk in elegant renaissance-Latijn, waarin hij kritisch met middeleeuwse kronieken als bron omging.⁴¹

Wat het onderwijs betreft, laakte Aeneas in zijn *Beschrijving* de grote nadruk die op de dialectiek werd gelegd en het verwaarlozen van alle andere vakken, waaronder de studie der klassieken. Dit was natuurlijk de standaardkritiek van alle humanisten op de nog typisch scholastisch ingestelde universiteiten. Opvallend is ook dat Aeneas juist het gebrek aan onderwijs aanduidde in die kunsten die zijn sterke kant vormden: de retorica en de poëzie. Overigens is uit andere bronnen bekend dat er al vanaf 1400 aan de Weense universiteit een bescheiden begin werd gemaakt met het doceren van de klassieke zogenaamde Herennius-retoriek.⁴² Aeneas spaarde ook de studenten niet: 'Nach Wein und Speise sind sie lüstern. Wenige gehen als Gelehrte aus ihnen hervor. Tag und Nacht streifen sie umher und verursachen den Bürgern großen Verdruß. Dazu lenkt noch der Weiber Lüsternheit ihren Sinn ab.'⁴³

We zien de weinig innige relatie tussen de Italiaanse humanist en de Weense universiteit ook van de andere kant bevestigd. Aeneas is maar tweemaal officieel op de universiteit aanwezig geweest. Over de tweede keer is nauwelijks iets bekend. De eerste keer was in 1445 ter gelegenheid van een *disputatio* tussen Aeneas en een universitair docent, Hermann Jacobi Edlerawer. Het moet een gebeurtenis van belang zijn geweest, want de keizer zelf en prins Ladislaus waren aanwezig, alsmede vele andere hoge gasten. Het dispuut draaide om drie vragen: of wijsheid en moraalfilosofie evenveel waard waren, waarom er tegenwoordig nog zo weinig dichters waren, en waarom men in de kanselarij zoveel waarde hechtte aan dierenvellen en oude hemden.⁴⁴ De laatste twee vragen zijn duidelijk een poging om Aeneas (immers kanselarijlid en trots op zijn titel *Poeta*) het vuur aan de schenen te leggen. Maar wat wel het meest lijkt te duiden op een afwijzende houding van de universiteit, is dat van het evenement geen spoor te vinden is in de akten van de faculteit, die voor deze periode toch goed bewaard zijn gebleven.⁴⁵

Kennelijk was ook de Weense universiteit niet in Aeneas geïnteresseerd. Dit zou verklaard kunnen worden uit een categorisch afwijzen van alle humanistische ideeën. Het is echter waarschijnlijker dat het ging om Aeneas zelf en zijn ideeën. We zien namelijk dat er vanaf 1451 (toen Aeneas bij Frederik in dienst was) serieus werd begonnen aan het geven van colleges over klassieke auteurs. In de jaren vijftig en zestig doceerden onder anderen Georg von Peurbach, Johann Mandel en Regiomontanus over verschillende Latijnse auteurs. In de jaren zeventig waren Wolfgang Haydn en Bernhard Preger

actief. Werken van Vergilius, Horatius, Sallustinus, Terentius en Cicero keerden om de twee à drie jaar terug in het programma. Het is opvallend dat deze colleges werden gegeven door professoren die, voor zover bekend, geen direct contact hebben gehad met Aeneas.⁴⁶

In 1452 duikt er in Wenen een andere, minder bekende, Italiaanse humanist op, Guilielmo di Savona uit Genua. Hij was een representant van wat eerder de 'andere kant' van het humanisme is genoemd en kan invloed hebben gehad op de veranderingen aan de universiteit. Hij was, in tegenstelling tot Aeneas, geleerde en filoloog. Dit was voor de universiteit een veel acceptabelere representant van het humanisme. Mensen als Peuerbach en Regiomontanus hadden zelf in Italië gestudeerd en waren aldaar, los van Aeneas, in aanraking gekomen met de nieuwe ideeën.⁴⁷

Er was overigens ook verzet tegen de nieuwe ideeën. Van de pogingen van Bernhard Perger, vanaf het einde van de jaren zeventig van de vijftiende eeuw, tot het aanwakkeren van de studie der klassieken is bijvoorbeeld bekend dat ze op veel weerstand stuitten. In de jaren veertig en de vroege jaren vijftig botste Aeneas echter, blijkens alle bronnen op een algeheel verzet van de Weense universiteit.⁴⁸

Aeneas in de kringen van de kanselarij

Aeneas klaagde in de begintijd van zijn verblijf aan de keizerlijke kanselarij in zijn brieven steen en been over de vreselijke situatie waarin hij daar leven moest. 'Alle leden van de kanselarij moeten in één ruimte werken en in één ruimte eten en drinken; mieren zitten nog niet zo bovenop elkaar in hun verblijfplaats als wij; bijen zijn tenminste nog gescheiden in individuele cellen; wij zitten op elkaar als schapen in een kraal', schreef Aeneas in een brief uit deze periode.⁴⁹ Hij werd als een buitenstaander behandeld door de reeds aanwezige klerken. Deze afwijzende houding had waarschijnlijk te maken met het feit dat een lid van de kanselarij geen vast salaris kreeg, maar betaald werd voor het geleverde werk. Een extra klerk wilde dus zeggen dat de spoeling dunner werd. Maar ook speelde de houding van Kaspar Schlick mee. Schlick was al sinds 1416 in de kanselarij (achtereenvolgens onder de keizers Sigismund, Albrecht IV en Frederik III), vanaf 1433 als rijkskanselier. Schlick schijnt de Italiaan wel gemogen te hebben en gaf hem al gauw de meest eervolle taken. Voigt noemt de twee 'nützliche Freunde'.⁵⁰ Al vlak na zijn aankomst prees Aeneas Schlick de hemel in. Hij kon hem goed gebruiken als eerste tree om op te klimmen aan het hof. Schlick, van zijn kant, zag ook wel wat in de talentvolle Italiaan, die zo mooi Latijn kon schrijven. Van zijn humanistisch ideeëngoed moest de brave ambtenaar echter niets hebben.

Toch vond ook Aeneas uiteindelijk zijn draai aan het hof. Met kanselarijleden als Hans Freund, Michel von Füllendorf en Ulrich Riederer bouwde hij een vriendschappelijke relatie op. Van Wenzel van Bochow uit Bohemen is bekend dat hij brieven van Aeneas kopieerde en verzamelde. Met de Bohemer Prokob von Rabstein, die later rijkskanselier werd, wisselde Aeneas vele brieven. Ook van zijn broer Johann is bekend dat hij door Aeneas

ideeën werd beïnvloed. Hij ging voor langere tijd naar Italië en imiteerde Aeneas' stijl.⁵¹ Met betrekking tot Ulrich Sonnenberger, een neef van Kaspar Schlick, heeft Lhotsky het over een 'wirklich auf gemeinsamen Bildungsinteressen beruhenden Freundschaft'.⁵² De kanselarij-archivaris Ludwich Scheyter kopieerde Aeneas' brieven en bewaarde ze zorgvuldig. Bij een aantal mensen die Aeneas in de kanselarij leerde kennen sloegen zijn ideeën dus wel aan. Een probleem is echter de precieze scheiding tussen kanselarijleden en andere bewonderaars, die vaak wel elders als secretaris werkzaam waren. De literatuur maakt geen duidelijk onderscheid tussen deze groepen en geeft soms elkaar tegensprekende gegevens.⁵³

Volgelingen en leerlingen

Bewonderaars en zelfs vrienden van Aeneas hoeven natuurlijk nog geen navolgers te zijn geweest of mensen die zijn ideeën verspreidden. Iemand als de Praagse stadssecretaris Johann Tuschek kocht niet alleen in 1444 een bijbel voor Aeneas (op diens verzoek), en droeg hem materiaal aan voor zijn boek over Bohemen, maar was ook wezenlijk geïnteresseerd in zijn werken en maakte die bekend in Bohemen.⁵⁴ Van anderen is dat echter minder duidelijk vast te stellen. Hoewel Aeneas briefwisselingen heeft onderhouden met bijvoorbeeld Hans Schindel (de hofastronoom), Johann Roth (die op aanraden van Aeneas naar Italië ging), Johann Nihil, Heinrich Senftleben en Johann Lauterbach, is moeilijk na te gaan of deze lieden ideeën van hem hebben overgenomen.

Bij drie personen is dat preciezer na te gaan. Allereerst Johann Hinderbach von Rauschenberg (1418-1486). Hij is al genoemd als degene die in 1466 *De Libererum Educatione* aan de jonge Maximiliaan overhandigde. Ook was hij degene die, nadat Aeneas het hof had verlaten, de *Historia Austriacalis* voortzette. In zijn schrijfstijl en ideeën blijkt hij een duidelijk bewonderaar van Aeneas, maar hij kan toch geen echt humanistisch denker worden genoemd. Opmerkelijk is dat hij van 1434 tot 1441 aan de universiteit van Wenen studeerde en doceerde (Latijnse grammatica). Daarna studeerde hij recht in Padua.⁵⁵ Hij lijkt een goed voorbeeld van een 'tussenfiguur', iemand die zonder zelf vernieuwend te zijn toch aan een gestage verspreiding van het humanistisch ideeëngoed in Midden-Europa heeft bijgedragen. Toen hij in 1459 uit naam van de keizer een lange redevoering voor de zojuist tot paus gekozen Aeneas gaf, zei hij zelf: 'Die deutsche Nation verdankt dir viel, da du sie durch Lehre und Beispiel zu jenem alten Glanze der römischen Beredsamkeit und zu den Humanitätsstudien hingeleitest. Sie wird von Tage zu Tage darin wachsen und zunehmen'.⁵⁶

Johann Tröster (ca. 1427-1485) wordt door Grossmann de 'erste eigentliche Schüler Silvios' genoemd, maar door Lhotsky 'im Grunde nur ein Nachahmer'.⁵⁷ Hij volgde Aeneas in stijl en thema's, en wel door het schrijven van gedichten, erotisch getinte verhalen en een dialoog over liefde en verleiding met Aeneas als een van de figurerende personages.⁵⁸ Aeneas heeft hem om zijn stijl zeer geprezen.

De derde epigoon is Niclas von Wyle (geboren ca.1410), die werkzaam was als stadsschrijver in Nürnberg en Esslingen. Hij was een vurig bewonderaar van Aeneas en een van de belangrijke figuren van het Duitse 'Frühhumanismus'. Toch is er nog heel weinig onderzoek naar hem verricht. Hij kende Aeneas vanaf 1452, bleef met hem in contact tot zijn dood en liet zich in zijn stijl zeer beïnvloeden. Zijn grootste verdienste ligt in zijn vertaalwerk van werken van Italiaanse humanisten. Zo vertaalde hij in het Duits werken van Poggio, Boccaccio en Petrarca, maar vooral van Aeneas (in 1462 *Eurialus et Lucretia*, later traktaten over de liefde en de studie der *humaniora* en ook brieven). Bovendien gaf hij de eerste brievenverzameling van Aeneas in druk uit. We zien dat het ook bij hem, meer nog dan bij Tröster maar in tegenstelling tot Hinderbach, voor een groot deel om het *populariseren* van de door hem zo bewonderde Italiaan ging. Hij vertaalde vooral de wat licht(zinnigere) werken. De novelle *Eurialus et Lucretia* zou aan het eind van de vijftiende en in de zestiende eeuw in heel Europa een enorme populariteit genieten.⁵⁹

De verpreiding van Aeneas' werken

Die taak van tussenpersonen die vertaalden, kopieerden, vertelden, doceerden en citeerden was in de periode van vóór de uitvinding van de drukpers natuurlijk veel belangrijker voor de verspreiding van ideeën dan daarna. We hebben gezien hoe via die weg enkele van zijn literaire en opvoedkundige werken bekendheid verwierven. Ook zijn brieven zijn al verschillende malen genoemd. Later, in de zestiende eeuw was Aeneas in de eerste plaats bekend als brievenschrijver. Erasmus noemde hem *pater in epistolis* en plaatste hem naast Cicero en Plinius.⁶⁰ De vele toen in Europa circulerende compilaties van voorbeeldbrieven, die dienden om te laten zien hoe een goede brief in mooi Latijn eruit zou moeten zien, bevatten vrijwel altijd teksten van Aeneas. Toch is één genre van zijn werken, dat toch een hele directe relatie tussen de man en het Duitse en Midden-Europese gebied weergeeft, nog nauwelijks aan bod gekomen: de historisch-geografische werken. Aeneas heeft onder andere een traktaat over het Duitse rijk geschreven, en twee grote geschiedwerken over Oostenrijk en Bohemen.

Het brieftraktaat *Germania* dateert uit 1457 en is geschreven als antwoord op een brief van Martin Mayr, kanselier van de bisschop van Mainz. Mayr betoogde dat de Duitse kerkvorsten vele klachten tegen Rome hadden en dat ze, als er niets veranderen zou, 'das Joch vollständig abschütteln und ihre frühere Freiheit zurückgewinnen' zouden.⁶¹ De inhoud van het traktaat ging veel verder dan een antwoord. Het was veel te lang voor een brief en gaf in feite een verdediging van het primaat van de paus en de Romeinse curia in de Christelijke wereld. Het was voor verspreiding bedoeld. Aeneas had nog altijd veel tegenstanders bij zijn opmars in de kerkelijke hiërarchie, die wezen op zijn conciliaristische en losbandige verleden. In het traktaat verdedigde Aeneas niet alleen het pauselijk absolutisme, maar ook wemelde het van de citaten uit de bijbel en andere geschriften om zijn bijbelvastheid en zijn kennis van de kerkelijke organisatie te tonen.

Aeneas' probeerde in zijn betoog aan te tonen dat het Duitse Rijk niet, zoals Mayr beweerde, tegenwoordig 'in Armut und tiefste Machtlosigkeit gestürzt worden', maar juist machtig en welvarend was. Hij deed dat door een prachtig Duitsland van de vijftiende eeuw te beschrijven, met welvarende steden, vruchtbare landerijen, etc. Dit vergeleek hij met de omstandigheden van de barbaarse oude Germanen van het begin van de jaartelling, zoals beschreven bij Tacitus, Caesar en Strabo. Aeneas betoogde bijvoorbeeld dat het Duitse grondgebied enorm was gegroeid en dat de naam *Germania* wel moet komen van *germinare* (kiemen, ontspruiten).⁶² Hij vergeleek Praag zelfs met Florence!⁶³ De kern van het betoog was dat het Romeinse Christendom deze opbloei en welvaart gebracht heeft.

Het werk heeft een grote invloed gehad op de Duitse historiografie. Terwijl in de middeleeuwen de geschiedschrijving steeds regionaal bleef of in hoge mate geabstraheerd werd (schepping tot einde der tijden), gaf Aeneas een totaalbeeld van het Duitse Rijk.⁶⁴ Bovendien gaf hij dit rijk een antieke basis, door Strabo, Caesar en Tacitus te gebruiken. Het is een zeer humanistisch werk, door de stijl, door het gebruik van de klassieken en door een soort trots en een vooruitgangsgeloof met betrekking tot het vaderland: 'Hier wurde den Deutschen zugleich mit dem humanistischen Stil ihr Patriotismus geschenkt'.⁶⁵

Aeneas heeft ook specifiek over het Middeneuropese gebied geschreven. Van zijn geschiedwerk over Oostenrijk zijn drie versies bekend, die grote verschillen vertonen. De eerste twee dragen de titel *Historia Frederici III*, de laatste heet *Historia Austrialis*. Deze laatste naam mag als de definitieve titel worden aangezien.⁶⁶ Aeneas is het werk begonnen in 1452 als verslag van een korte oorlog tussen de keizer en de Oostenrijkse standen. Al snel groeide het uit tot een werk over Frederiks regeerperiode. Pas later voegde Aeneas andere aantekeningen toe, zoals bijvoorbeeld de beschrijving van Oostenrijk en speciaal van de stad Wenen, en een overzicht van de oudere geschiedenis van de Oostenrijkse landen.⁶⁷

Zijn kritisch bronnengebruik kunnen we als typisch humanistisch aanmerken: 'Nicht alles ist zu glauben was geschrieben ist'.⁶⁸ Hij gebruikte middeleeuwse kronieken op een kritische manier en ontmaskerde documenten als vervalsingen. Het werk heeft echter niet zo'n grote invloed en verspreiding gehad. Na Aeneas' vertrek uit Oostenrijk zette, zoals gezegd, Hinderbach zijn werk voort, maar in feite alleen door het verzamelen van materiaal. Andere historiografen lijken weinig of geen gebruik te hebben gemaakt van Aeneas' boek. Wellicht was het daar toch iets te negatief voor, te ironisch met betrekking tot Oostenrijk. Ook het feit dat Aeneas zichzelf voortdurend, ten koste van anderen, op de voorgrond plaatste, kan hebben meegespeeld. Dit aspect van zelfpromotie kwamen we al tegen in de *Germania*, maar in de *Historia Austrialis* was het pregnanter omdat de contemporaine geschiedenis van Oostenrijk centraal stond en Aeneas daarin zijn eigen rol als diplomaat van Frederik III benadrukte. Een laatste aspect dat mee heeft gespeeld bij de geringe populariteit van dit werk, was dat er aan het eind van de vijftiende eeuw onder Maximiliaan I een geheel andere Habsburgse geschiedschrijving

ontstond, die veel meer gecentreerd was rond de dynastie dan rond het Oostenrijkse territorium.⁶⁹

In tegenstelling tot de *Historia Austrialis* werd de *Historia Bohemica* heel populair. De reden waarom Aeneas dit werk heeft geschreven, in 1458 in Viterbo, vlak voordat hij tot paus werd gekozen, is niet geheel duidelijk. Aeneas kende de situatie in Bohemen vrij goed. Vanwege zijn werkzaamheden voor Frederik III en als pauselijk afgezant was hij er verschillende malen geweest en ook onderhield hij schriftelijke contacten met mensen in het gebied. Aeneas haalde in het werk flink uit naar de Hussietische ketter, hetgeen voor de stelling pleit dat zijn drijfveer om het te schrijven lag in zijn ambitie tot paus te worden gekozen. Een neutralere verklaring is dat de toenmalige recente geschiedenis van Bohemen, door de Hussietenoorlogen, zeer interessant en zelfs uniek was. Er is ook wel naar voren gebracht dat Aeneas het als leerboek voor de jonge Ladislaus heeft geschreven.⁷⁰ Een doorslaggevend argument tegen deze hypothese is echter dat, hoewel Aeneas zeker al langere tijd materiaal had verzameld, hij het boek toch pas een jaar na de plotselinge dood (in 1457) van de jonge koning heeft geschreven.

Allerlei factoren kunnen natuurlijk gelijktijdig hebben meegespeeld, maar recentelijk heeft Hans Rothe geprobeerd een overkoepelende motivatie bloot te leggen. In de *Historia Austrialis* en in de *Historia Bohemica* zou Aeneas een persoonlijke kijk op de geschiedenis naar voren hebben willen brengen. Hiermee verdwijnt de specifieke keuze van het gebied naar de achtergrond en wordt een soort toevalligheid. Zij dient alleen nog als substraat van een geschiedfilosofie waarin Aeneas de geest van het humanisme met het middeleeuwse paus- en keizeridee wilde verbinden.⁷¹

Het nut van het opsommen van deze vele opvattingen is dat ze goed illustreren hoe veel moeite historici uit de negentiende en twintigste eeuw hebben om het boek te plaatsen. Het onderliggende probleem is daarbij steeds dat het heel moeilijk is een bevredigende verklaring te vinden voor de enorme populariteit van het boek in de vijftiende en zestiende eeuw. Palacky schreef in 1869: 'Ich müßte ein ganzes Buch darüber schreiben wenn ich alles Mangelhafte, Unrichtige, Einseitige und Schiefe, was er im Tone eines vollkommenen Unterrichteten vorträgt, umständlich nachweisen und berichtigen sollte'.⁷² Ook al vanaf het einde van de vijftiende eeuw is het boek vaak hevig bekritiseerd. Maar desondanks werd het werk al snel veel gelezen, hetgeen mag blijken uit de vele drukken en vertalingen. In de vijftiende en zestiende eeuw werd het op minstens negen verschillende plekken gedrukt. In die periode werden er vertalingen gemaakt in het Duits, Tsjechisch en Italiaans.⁷³ Het ligt toch het meest voor de hand de populariteit te verklaren doordat het 'die erste deutsche Landesgeschichte, die den humanistischen Stil [...] zeigt'⁷⁴ was. Een andere verklaring is dat de politieke en religieuze situatie in Bohemen in de periode waarover het boek gaat, zeer dynamisch was, en nog lang actueel zou blijven.

Conclusie

Aeneas kreeg bij de Middeneuropese adellijke elite die hij persoonlijk leerde kennen weinig voet aan de grond met zijn humanistisch ideeëngoed. Tekenend is de klacht van Aeneas in een brief uit 1444 over al die vorsten die 'liever paarden en honden dan dichters onderhouden'.⁷⁵ Aan de Weense universiteit kon men, zonder humanistische ideeën a priori af te wijzen, zich tegenover een pedante, zeer radicale Italiaan als Aeneas niet anders dan 'en bloc' te weer stellen. De Italiaan voelde zich blijkens zijn 'beschrijving' ver verheven boven de universiteit waarvan hij gezegd had: 'Von ernsthaften Studien merkt man nichts'.⁷⁶ Aeneas was de humanist van de praktijk, het vrije genie, de pragmaticus, en dat strookte in het geheel niet met de conservatief ingestelde Weense universiteit.

In en buiten de kanselarij waren vele bewonderaars van Aeneas, die zich echter niet allemaal evenveel lieten beïnvloeden. Als ze die invloed wel ondergingen, bleef het vaak bij navolgen of zelfs imiteren, en het strekte zich vrijwel nooit uit tot het daadwerkelijk realiseren van zijn humanistische idealen. Bovendien kreeg de wat lichtere en minder serieuze kant van zijn werk de nadruk. Een relatief grote groep van zijn bewonderaars en navolgers was in Bohemen en in Zuid-Duitsland werkzaam; in Oostenrijk vond hij minder navolging. De verspreiding van Aeneas' werken heeft een belangrijke plaats ingenomen in de ontwikkeling van het humanisme in het Duitse Rijk in de tweede helft van de vijftiende en in de zestiende eeuw. Met name voor Middeneuropese onderwerpen, de opvoedingstraktaten, de licht(zinnigere) werken, zijn brieven en zijn alom bewonderde schrijfstijl in het algemeen hebben hieraan bijgedragen. Voor wat betreft Midden-Europa heeft Aeneas in Bohemen de meeste sporen achtergelaten.⁷⁷ Zijn betekenis voor Oostenrijk is in het verleden vaak overschat. De beïnvloeding verliep niet zozeer via de gevestigde elites en instituties, maar veeleer via het informele circuit.

Er is echter ook een nuancering van het beeld van Aeneas Silvius als apostel van het humanisme in het noorden geconstateerd. Aeneas bleek slechts één element in het netwerk van Italiaanse humanistische beïnvloeding in Midden-Europa te zijn, al was zijn aanwezigheid daar relatief vroeg en belangrijk. Zijn verblijf in het noorden maakte hem uniek onder de Italiaanse humanisten. Zijn ideeën waren daar écht vernieuwend. Vooral voor de gevestigde elite en de universiteit waren ze ook té vernieuwend. Aeneas heeft in Midden-Europa zijn sporen achtergelaten via minder bekend gebleven vrienden en navolgers en via z'n werken. Zijn invloed bereikte vooral Bohemen, in mindere mate het Zuidduitse gebied en het minst Oostenrijk. Aeneas heeft slechts één kant van het humanisme in Midden-Europa gebracht, de kant van de nieuwe Latijnse stijl, de retorica, de poëzie en die van de trots op het eigen land. De interesse voor humanistische disciplines als filologie, Grieks, recht en moraal-filosofie zijn via andere wegen binnengedrongen.

De relatie tussen Aeneas en Midden-Europa was zeker geen eenrichtingsverkeer. Zonder twijfel onderging Aeneas ook de invloed van zijn omgeving. Als een illustratie hiervan kunnen de Oostenrijkse invloeden in de

kerk in Corsignano-Pienza gelden.⁷⁸ Details van de gotische Stephansdom in Wenen hebben een plaats gevonden in de architectuur van de kerk van Pienza, als tekens van herinnering en bewondering van een vroegere banneling voor zijn voormalig ballingsoord.

Noten:

1. J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (Leipzig 1928¹⁸) 280.
2. G. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini als Papst Pius II und sein Zeitalter*, in drie banden (Berlin 1863), II, 342.
3. Zie Nicola Casella, 'Recenti Studi su Enea Silvio Piccolomini', *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 26 (1972) 473-488. Vooral naar aanleiding van Aeneas' vijfhonderdste sterfdag in 1964 is er een groei aan publikaties te constateren. Toch komt hier nog nauwelijks Aeneas' rol in de verspreiding van het humanisme over de Alpen aan bod. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* en met hem bijvoorbeeld Adolf Schmidt, ed., *Enea Silvio Piccolomini: Deutschland, der Brieftraktat an Martin Mayr*, (Köln en Graz 1962) en F.-R. Hausmann, 'Enea Silvio Piccolomini Poeta und die Rezeption der heidnische Antike', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 35 (1973) 441-461, beoordelen de man erg kritisch en schilderen hem relatief negatief af. A. Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini als Papst Pius II. Sein Leben und Einfluß auf die literarischen Kultur Deutschlands* (Graz 1897) en ook bijvoorbeeld J. Nelson, ed., *Aeneas Silvii De Liberorum Educatione. A translation with an introduction* (Washington DC 1940) zijn coulant en sluiten nauw aan bij de autobiografie van Aeneas zelf, de *Commentarii*. Weiss' boek is zelfs wel 'de redding van Aeneas Silvius tegen Voigt' genoemd.
4. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* I, 21.
5. Zie bijvoorbeeld F. Alden Gragg en L.C. Gabel, ed., *The Commentaries of Pius II (Book I). A Translation with Introduction and Notes* (Northampton, Mass. 1936/37) 23.
6. Aeneas in een brief uit 1447. Geciteerd bij Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* I, 141.
7. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* I, 268; A. Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich' in: A. Lhotsky, *Historiographie, Quellenkunde, Wissenschaftsgeschichte* (München 1972) 26-71, aldaar 33.
8. Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 15-16 en Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* I, 270, die eraan toevoegt 'Aus den Gründen der Noth wollte er später eine Tugend machen'. Zie ook Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 34-35; B. Widmer, *Enea Silvio Piccolomini in der sittlichen und politischen Entscheidung* (Bazel en Stuttgart 1963) 148-149 en J.B. Toews, 'The View of Empire in Aeneas Silvius Piccolomini', *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion* 24 (1968) 471-487, aldaar 474 en 485-486.
9. Zie hiervoor Toews, 'The View of Empire'.
10. Schmidt, *Deutschland, der Brieftraktat*, 3.
11. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* I, 341-442.
12. Zie voor dit paradoxaal aandoend element bij Aeneas recentelijk H. Rothe, 'Enea Silvio de' Piccolomini über Böhmen' in: Hans-Bernd Harder en H. Rothe, ed., *Studien zum Humanismus in den Böhmisches Ländern* (Keulen en Wenen 1987) 141-155, aldaar onder andere 154.
13. Zie voor omschrijvingen van het humanisme Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance*, onder andere 185 e.v. en 210 e.v., E. Bernstein, *German Humanism* (Boston 1983) 2 en Widmer, *Piccolomini in der sittlichen und politischen Entscheidung*, 6. Deze

- laatste twee verwijzen nadrukkelijk naar O. Kristeller. Zie ook H. Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesen. Band I: Von den Anfängen bis in die Zeit des Humanismus* (Wenen 1982) 231.
14. In een brief aan Galeazzo di Arco, geciteerd bij Widmer, *Piccolomini in der sittlichen und politischen Entscheidung*, 7.
 15. Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 60.
 16. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* II, 256 en 352.
 17. Dit hoeft niet in strijd te zijn met Burckhardts 'Normalmensch der Frührenaissance' (Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance*, 280). Veelzijdigheid was zoals gezegd wel Aeneas' streven. Het plaatst er een kanttekening bij.
 18. Het debat over Aeneas' drijfveren in zijn loopbaan is al genoemd. Het negatieve beeld van een pure carrière-jager staat tegenover een beeld van een eerlijke Aeneas die steeds doet wat hem het beste lijkt. De aan weerszijden naar voren gebrachte argumenten zeggen ons iets over Aeneas' karakter. Zie noot 5. Zie ook onder anderen H. Kramer, 'Untersuchungen zur "österreichischen Geschichte" des Aeneas Silvius', *Mitteilungen des Instituts für österreichischen Geschichtsforschung* 45 (1931) 23-69, aldaar 31. Hij noemt de tweede versie van de *Historia Austriaca* een 'Selbstapologetik und Selbstapothese'.
 19. Zie Gragg en Gabel, ed., *The Commentaries*. Burckhardt probeert op pagina 310 van *Die Kultur der Renaissance* het gebrek aan zelfkritiek in de *Commentarii* in het verband te plaatsen van zijn visie van Aeneas als 'Normalmensch der Frührenaissance': 'Es gibt Menschen die wesentlich Spiegel dessen sind, was sie umgibt; man tut ihnen Unrecht, wenn man sich beharrlich nach ihrer Überzeugung, nach ihren inneren Kämpfen und tiefem Lebensresultaten erkundigt'.
 20. Lhotsky, *Österreichische Historiographie*, 58 en Hausmann, 'Piccolomini Poeta', 441.
 21. Zie E. Bernstein, *Die Literatur des deutschen Frühhumanismus* (Stuttgart 1978) 2; E. Bernstein, *German Humanism*, 7; J.K. Hoensch, *Geschichte Böhmens. Von der slawischen Landnahme bis ins 20. Jahrhundert* (München 1987) 140-153: 'die durch den hussitischen Puritanismus erfolgte Abkopplung der böhmischen Länder von der durch Humanismus und Frührenaissance geprägten gesamteuropäischen Geistesentwicklung war verhängnisvoll' (p. 150).
 22. Ibidem
 23. Zie Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* I, 249-251 en Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 48-49.
 24. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* I, 304 en 306, en II, 343 en Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 49.
 25. 'Nie zündete einer der Funken mit denen er die Brust des Kaisers zu treffen suchte', Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini* II, 343.
 26. Kramer, 'Untersuchungen zur "österreichischen Geschichte"', 29.
 27. Geciteerd bij Morimichi Watanabe, 'Humanism in the Tyrol: Aeneas Silvius, Duke Sigmund, Gregor Heimburg', *The Journal of Medieval and Renaissance Studies* 4 (1974) 177-202, aldaar 182. Zie ook A. Buck, 'Humanistische Bildung; Enea Silvio Piccolomini an Herzog Sigismund von Österreich' in: K.W. Hempfer en G. Regn, ed., *Interpretation. Festschrift für Alfred-Noyer-Weidner* (Wiesbaden 1983) 394-404, aldaar 397.
 28. Zie A.R. Baca, 'Enea Silvio Piccolominis Verteidigung der Literatur', *Antike und Abendland* 17 (1971) 162-172, aldaar 169.
 29. Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 62 en Watanabe, 'Humanism in Tyrol', 187-188 en 200.
 30. De enige beschikbare moderne vertaling is de Engelse vertaling Nelson, *De Libererum Educatione*. Deze is voorzien van een uitgebreide inleiding die echter helaas erg veel slordigheden bevat. Zo wordt Ladislaus ten onrechte 'King of Austria' genoemd, worden er verkeerde pausnamen gebruikt, etc.

31. Baca, 'The Educational Theory of Aeneas Silvius Piccolomini' in: J.-C. Margolin, ed., *Acta Conventus Neo-Latini Turonensis* (Parijs 1980) 369-376, aldaar 371 en Nelson, *De Libererum Educatione*, 24 en 131.
32. Engelbrecht, *Österreichisches Bildungswesen I*, 235-236 en Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini II*, 357.
33. In 1470 in Zürich, in 1496 in de Nederlanden, en in 1497 in Lyon. Nelson, *De Libererum Educatione*, 37.
34. Zie Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 64; Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini II*, 344 en Bernstein, *Die Literatur*, 10.
35. Ibidem en Bernstein, *Die Literatur*, 10.
36. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini II*, 344.
37. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini I*, 284.
38. Duitse vertaling: Th. Ilgen, ed., *Aeneas Silvius Piccolomini: Historia Austriasis; die Geschichte Kaiser Friedrichs III* (Leipzig 1889) 17-18.
39. Ilgen, *Historia Austriasis* dateert een oerversie van het fragment zelfs in 1438, als Aeneas voor het eerst enkele dagen in Wenen is. Kramer stelt dat het, zo het niet later geschreven is, dan toch naderhand zeer grondig bewerkt moet zijn. Kramer, 'Untersuchungen zur "österreichischen Geschichte"', 53.
40. De Weense universiteit werd weliswaar in 1365 officieel gesticht, maar kreeg pas in 1384 een theologische faculteit. De echte opening vond daarom pas in 1385 plaats. Ilgen, *Historia Austriasis*, 17.
41. P. Joachimsen, *Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung in Deutschland unter dem Einfluß des Humanismus* (Leipzig en Berlin 1910) 35-36; Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini II*, 346-349 en Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 253-254.
42. A. Lhotsky, 'Die wiener Artistenfakultät 1365-1467', *Festgabe der österreichischen Akademie der Wissenschaften zur 600-Jahrfeier der Universität Wien; Kl. Sitzungsberichte* 247 (1965) 4-273, aldaar 75.
43. Ilgen, *Historia Austriasis*, 18. De vertaler Ilgen voegt hieraan toe: 'Aeneas trägt wohl hier etwas stark auf'.
44. Het was de gewoonte dat de laatste vraag een humoristisch karakter had. Lhotsky, 'Die wiener Artistenfakultät', 140.
45. Ibidem, 139 en A. Lhotsky, *Österreichische Historiographie* (München 1962) 57.
46. Zie G. Bauch, *Die Rezeption des Humanismus in Wien* (Breslau 1903; herdruk Aalen 1986), 13-14; Lhotsky, 'Die wiener Artistenfakultät', 127; Bernstein, *Die Literatur*, 15; Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 96; en Bauch, *Die Rezeption*, 12. De enige uitzondering lijkt Peuerbach, maar ook van hem blijft het onzeker of hij contact heeft gehad met Tröster, een leerling van Aeneas. Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 58.
47. Zie ook Lhotsky, 'Die wiener Artistenfakultät', 129-133.
48. Ibidem, 189.
49. Geciteerd bij Watanabe, 'Humanism in Tyrol', 181.
50. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini I*, 280.
51. Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 73 en 77.
52. Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 46.
53. Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini I*, 284, Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 73-78; en Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 46-47. Over Prokob von Rabstein bijvoorbeeld zegt Voigt dat hij een kanselarij-genoot van Aeneas was en Lhotsky dat deze vriendschap alleen via brieven onderhouden kon worden.
54. F. Palacky, *Würdigung der alten böhmischen Geschichte* (Praag 1869) 237 en Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 74.
55. Watanabe, 'Humanism in Tyrol', 189.
56. In de vertaling van Voigt, *Eneas Silvius de Piccolomini II*, 357.
57. Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 59.

58. Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 78 en Voigt, *Aeneas Silvius de Piccolomini II*, 354.
59. Bernstein, *Die Literatur*, 43-59 en Weiss, *Aeneas Silvius Piccolomini*, 80.
60. Buck, 'Humanistische Bildung', 403.
61. Geciteerd uit Schmidt, ed., *Deutschland, der Brieftraktat*, 33-34.
62. Aeneas streefde hiermee Strabo voorbij. Deze leidde het woord af van 'germinus' (broeder), omdat de germanen de broeders van de Galliërs zouden zijn.
63. Schmidt, ed., *Deutschland, der Brieftraktat*, 91-92 en 99.
64. Joachimsen, *Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung*, 32-33.
65. Vaderland natuurlijk niet voor Aeneas maar voor de Duitse lezers. B. Widmer, geciteerd bij Bernstein, *Die Literatur*, 13.
66. Kramer, 'Untersuchungen zur "österreichischen Geschichte"', 42. Deze geeft ook een nauwkeurige analyse van de verschillende versies. Zie ook Lhotsky, 'Aeneas Silvius und Österreich', 58-59.
67. Voigt, *Aeneas Silvius de Piccolomini II*, 325.
68. Aeneas in 1453, geciteerd en vertaald in Voigt, *Aeneas Silvius de Piccolomini II*, 312.
69. Ibidem, 314; Joachimsen, *Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung*, 35-36 en Lhotsky, *Österreichische Historiographie*, 60-61.
70. Voigt, *Aeneas Silvius de Piccolomini II*, 332; Palacky, *Würdigung der alten böhmischen Geschichte*, 233 en Rothe, 'Piccolomini über Böhmen', 143.
71. Ibidem, 147 en 154-155. Zie ook J.G. Rowe, 'The Tragedy of Enea Silvio Piccolomini; an Interpretation', *Church History* 30 (1961) 288-313.
72. Palacky, *Würdigung der alten böhmischen Geschichte*, 246.
73. Ibidem en Rothe, 'Piccolomini über Böhmen'.
74. Joachimsen, *Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung*, 32. Zie ook Rothe, 'Piccolomini über Böhmen', 141.
75. Geciteerd bij Widmer, *Piccolomini in der sittlichen und politischen Entscheidung*, 60.
76. Vertaling: Ilgen, *Historia Austriaca*, 18.
77. 'Eén van de krachtigste impulsen voor het humanisme naar Bohemen via de verspreiding van de *Historia Bohemica*' N. Krofta, geciteerd bij Nelson, *De Liberorum Educatione*, 10. Zie voor de populariteit van Aeneas' werken in Bohemen ook bijvoorbeeld U. Bruckner, 'Zu Bohuslaus von Lobkowitz und Aeneas Silvius Piccolomini', *Listy Filologické* 103 (1980) 79-81.
78. Zie R.K. Donin, 'Österreichischen Baugedanken am Dom von Pienza', *Forschungen zur österreichischen Kunstgeschichte* 5 (1946).